
Є.Б.Ніколаєв, аспірант

Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

ЕКОНОМІЧНИЙ АНАЛІЗ СПЕЦИФІКАЦІЇ АВТОРСЬКОГО ПРАВА ЯК ФОРМИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

Проаналізовано економічні суперечності існуючого правового режиму інтелектуальної власності. За допомоги неоінституціональної методології продемонстровано, що економічна наука не надає достатнього теоретичного обґрунтування жорсткому захисту інтелектуальних прав авторів. Однією з причин цього названо відсутність розробленої інформаційної теорії вартості.

Традиційно власність вважають одним із центральних для економіки явищ. Цілком природно, що в інформаційній економіці ключове значення має характер власності на інформацію. Таку власність називають інтелектуальною, що вказує на її походження, а саме на інтелектуальну, розумову діяльність людини.

У першому наближенні інтелектуальна власність – це власність на інформацію. Точніше тлумачення цієї категорії дають юридична наука і практика. Юридичним терміном "інтелектуальна власність" (далі ІВ) позначають низку правових інструментів захисту інформації від її незаконного розповсюдження і використання. Класичне практичне визначення цього поняття наведене у статті 2 (VIII) Конвенції про заснування Всесвітньої організації інтелектуальної власності (ВОІВ) 1967 року: "інтелектуальна власність" включає права, які стосуються:

- літературних, художніх і наукових творів,
 - виконавчої діяльності артистів, звукозапису, радіо- і телевізійних передач,
 - винаходів у всіх галузях людської діяльності,
 - наукових винаходів,
 - промислових зразків,
 - товарних знаків, знаків обслуговування, фірмових найменувань і комерційних позначень,
 - захисту проти недобросовісної конкуренції,
- а також решту прав, які стосуються інтелектуальної діяльності у виробничій, науковій, літературній та художній галузях"¹.

¹ Див.: Конвенция, учреждающая Всемирную организацию интеллектуальной собственности. Подписана в Стокгольме 14 июля 1967 года и изменена 2 октября 1979 года // <http://www.eurolawco.ru/ipr/law/stockholm.html>.

Проблематика ІВ сьогодні активно дискутується в юридичному і практичному аспектах². Натомість економічний аналіз власності на інформацію досі є фрагментарним і уривчастим, хоча увага до цього питання зростає. Так, 2006 року побачив світ підручник "Інтелектуальна власність"³, у якому ґрунтовно проаналізовано деякі прикладні економічні аспекти цього питання. Нещодавно на сторінках журналу "Економічна теорія" І.Лазня і В.Рибалкін розглянули теоретичні засади ІВ в економічному аспекті⁴.

Ця стаття має на меті розглянути зазначене питання під іншим кутом зору. Проаналізуємо існуючий режим прав інтелектуальної власності в контексті можливості та шляхів специфікації цих прав. У своєму дослідженні застосовуватимемо неоінституціональну методологію, яка дозволяє висвітлити особливості специфікації прав власності на інформацію, оскільки, на відміну від неокласичних моделей, вона припускає як їх неповну специфікацію, так і наявність ненульових витрат на захист цих прав. Неоінституціональний підхід накладатиметься на трактовки власності філософами Джоном Локком і Давідом Юмом, які були запозичені, відповідно, класичним і неокласичним напрямками економічної думки.

З вищенаведеного визначення ІВ випливає, що інтелектуальну власність можна розглядати як таку, що поєднує в собі чотири основні інструменти: авторські та суміжні права, патенти, торговельні марки, а також правовий захист комерційної таємниці. Найпроблемнішими і такими, що викликають широкий спектр думок, є авторські права. Тому подальший виклад особливостей ІВ стосуватиметься, насамперед, цього поняття.

Спочатку варто нагадати, що власність є необхідним результатом праці людини, оскільки дає їй можливість одержати винагороду за свою працю. "Будь-яка праця, фізична або розумова, породжує право власності: володіти, користуватися, розпоряджатися виробленим продуктом"⁵, обмежуючи, таким чином, доступ до продукту інших людей, що дозволяє цей продукт продати. Процес обмеження доступу (або, формальніше, створення режиму виключності використання блага) має назву *специфікації (прав) власності*⁶, при цьому власність найчіткіше специфікується саме у процесі створення блага. А якщо доступ до блага обмежений, то це благо є рідкісним.

² Див.: Идеология интеллектуальной собственности // <http://www.libertarium.ru/libertarium/intelprop>.

³ Базилевич В.Д. Интеллектуальная собственность: Підручник. – К., 2006.

⁴ Лазня І.В., Рибалкін В.О. Економічний зміст інтелектуальної власності // Економічна теорія. – 2006. – № 4. – С. 54–61.

⁵ Война за будущее. Доступность информации в "информационном обществе" // Свободная мысль – XXI. – 2005. – № 11. – С. 179.

⁶ "Виключити інших з вільного доступу до ресурсу означає специфікувати права власності на нього" (Pejovich S. Towards an economic theory of the creation and specification of property rights // Readings in the Economics of Law and Regulations. Ed. by Ogus A.I., Veljanovsky C.C. – Oxford, 1984. – P. 56).

Продемонстрований зв'язок між власністю, її специфікацією, працею, обмеженням доступу і рідкісністю цілком справедливий щодо матеріальних благ. Проте, строго говорячи, тут прихована малоочевидна логічна помилка: поєднуються дві незалежні лінії аргументації, пов'язані з двома теоріями формування власності.

Перша з них сформульована Джоном Локком у праці "Два трактати про врядування" (1689). Локк виходить з того, що Бог віддав людям землю і все, що на ній є. Плоди землі належать усьому людству, і ніхто спочатку не наділений приватною власністю на них. Тому має бути засіб привласнювати ці блага. І цим засобом Локк вважає працю людини: "Кожна людина має певну власність, яка являє собою її власну особистість, на яку ніхто, крім неї самої, не має жодних прав... Праця її тіла і праця її рук... належать їй". Людина поєднує дар природи "із власною працею і додає до нього дещо, що належить особисто їй, і тим самим робить його своєю власністю"⁷.

Отже, за Локком, власність є природним правом людини і виникає завдяки впливу її праці на природні ресурси. Ця концепція власності пізніше отримувала такі назви, як "трудова теорія власності", "теорія природних прав", "теорія зусиль". Вітчизняна думка робить наголос саме на цій теорії, (зокрема, в одному з підручників з політичної економії прямо зазначено, що праця є речовим змістом власності⁸).

Послідовник Локка шотландський філософ Давід Юм у "Трактаті про людську природу" (1734–1737) заклав основи іншого погляду на власність, відомого сьогодні як *економічна теорія власності*, або *теорія рідкості*. Юм вважав приватну власність не природним правом, а явищем, що має стосунок тільки до обмежених благ. Він пише: "...власність можна визначити як такий стосунок між особою і предметом, який дозволяє цій особі, але забороняє будь-якій іншій вільно користуватися і володіти предметом"⁹. На його погляд, встановлення власності на речі, наявні в необмеженій кількості, позбавлене змісту. Пізніше неокласики продублювали цю методологічну настанову. На їхню думку, економіка вивчає оптимальні шляхи використання обмежених благ¹⁰. Отже, інакше кажучи, благо можна розглядати як економічне тільки за умови, що воно є рідкісним. У такому разі між людьми виникає конфлікт із приводу використання цього блага, й інститут власності покликаний йому запобігти, формуючи певні правила поведінки. Тобто умовно можна вважати, що функцією власності є надання суспільству етичних правил, які регулюють використання обмежених

⁷ Локк Дж. Сочинения: В 3-х т. – Т. 3. – М., 1988. – С. 277.

⁸ Зазимко А.З. Політична економія: Структурно-логічний навч. посіб. – К., 2005. – С. 44.

⁹ Юм Д. Трактат о человеческой природе. – Минск, 1998. – С. 360.

¹⁰ Robbins L. An Essay on the Nature and Significance of Economic Science, 2nd ed. London: Macmillan & Co., 1935. – P. 16.

ресурсів, встановлення механізму надання виключних прав на контроль над такими ресурсами¹¹.

Теорія рідкісності була покладена в основу теорії прав власності неоінституціональної школи. Остання розглядає власність у контексті її специфікації, тобто як систему виключень із прав доступу до благ. Відповідно до неї є можливим розщеплення прав власності на "пучки", які (за Е.Бем-Баверком і Г.Демсецом) можуть продаватися окремо; цінним є не так сам товар, як сукупність тих прав на нього, які здобуває покупець. Ця відома ідея активно використовується в сучасному праві ІВ, про що йтиметься нижче.

Таким чином, аналогічно двом основним теоріям вартості трудова концепція вказує на причини і процес утворення власності, а концепція рідкісності пояснює втілення власності на практиці й у тому числі у праві. Звідси зрозуміло, що проводити прямий зв'язок між вихідною працею і результируючою рідкісністю стосовно власності невірно, тому що в цьому разі поєднуються дві якісно відмінні ідеї. Таке розмежування дає можливість відповісти на запитання, яке, на перший погляд, може видатися очевидним: власне, чи може інформація бути об'єктом власності. Хоч би як не це було дивно, і так, і ні. З погляду трудової теорії власності – радше, так, адже люди докладають своїх інтелектуальних зусиль для створення інформації та знань, для продукування оригінальних ідей. Але теорія зусиль не дає можливості обґрунтувати необхідність одержання творцями інформації доходу від своєї діяльності, тут потрібно звернутися до трудової концепції власності. Можна сказати, що праця, зусилля із створення блага – це необхідна передумова утворення власності, а рідкісність одержуваного блага – достатня для цього вимога. Власність може існувати повноцінно тільки за виконання обох зазначених умов.

Тут і виникає проблема. Вона пов'язана з тим, що (на відміну від звичайних товарів, до яких однаково легко можна застосувати обидва аспекти власності) інформація не є рідкісною. Адже якщо інформацією не ділитися, не розкривати її зміст іншим економічним суб'єктам, то для економіки вона ніби не існує взагалі. Але тільки-но нею поділишся, вона перестає бути рідкісною, оскільки, на відміну від матеріальних благ, коли інформація переходить до покупця, вона залишається й у продавця, її кількість постійно і неминуче збільшується. На підставі цього можна робити висновок про те, що *класичне повне трактування власності до інформації застосувати не можна у принципі* або, як висловився В.Ільїн, "не може бути власності на інформацію – в тому й є суть"¹².

Але заплющимо на цей безсписірний висновок очі та припустимо, що власність на інформацію (саме у значенні обмеження доступу, себто згідно з теорією рідкісності), по-перше, є можливою і, по-друге, необхід-

¹¹ Kinsella, S.N. Against Intellectual Property // Journal of Libertarian Studies. – 2001. – Vol. 15. – No 2. – P. 19–20.

¹² Война за будущее. – С. 180.

ною для одержання доходу її творцем, тобто що вартість інформації, яка є основою доходу виробника, ґрунтується на її відносній рідкисності. Для її забезпечення необхідні жорсткі юридичні обмеження, які закріплюються у правовому режимі ІВ. І водночас: "Саме право власності на інформацію припускає можливість її максимального поширення, оскільки саме це слугує джерелом доходу власника такого права"¹³. Таким чином, для одержання доходу необхідні як поширення інформації, так і її відносна рідкисність. Одночасне задоволення цих двох важкосумісних умов суперечить економічній логіці. Тут приходить на допомогу виключний (тобто, буквально, виключаючий) правовий режим інтелектуальної власності. Щоб одержувачі інформації не могли передати її іншим особам, право розпорядження інформацією має бути монополією єдиного її власника. В такий позаекономічний спосіб, а саме за допомоги юридичного інституту права ІВ, удається певною мірою сполучити намагання розповсюдити інформацію з намаганням одержати від неї дохід, але очевидно, що здоровий економічний глузд тут принесений у жертву.

Викладене дозволяє авторові зробити кілька важливих спостережень. Перше стосується ролі ІВ: *право ІВ перетворює внутрішню властиву інформації нерідкисність у її протилежність*¹⁴, аби власність на інформацію як така стала можливою. По-друге, оскільки право розпорядження, яке залишається у творця інтелектуального продукту, вважається "вінцем" власності, *існуючий порядок дозволяє не передавати (продавати) власність на продукт інтелектуальної праці взагалі (ніколи) і при цьому забезпечувати поширення останнього*¹⁵. По-третє, оскільки право ІВ означає наділення державою власника монополією на використання інформації, то, *на відміну від матеріального виробництва, де держава має на меті забезпечення конкуренції, у сфері інформаційного виробництва вона*

¹³ Петрова Е. Современный информационный рынок: микроэкономический анализ закономерностей формирования и развития. – М., 2004. – С. 23.

¹⁴ "...права власності у вигляді патентів і авторських прав уможливають створення у привласнюваних продуктів рідкисності, яку не можна забезпечити в інший спосіб (курсив мій. – Е.Н.)" (Plant A. The Economic Theory Concerning Patents for Inventions // Selected Economic Essays and Addresses. London: Routledge & Kegan Paul, 1974. – Р. 36). Інакше кажучи, право власності з наслідку рідкисності перетворюється на утворюючу її умову (Cole G.H. Patents and Copyrights: Do the Benefits Exceed the Costs? // Journal of Libertarian Studies. – 2001. – Vol. 15. – No. 4. – Р. 81), яка, до того ж, є зовнішньою щодо суб'єктів і об'єктів власності та відносин між ними.

¹⁵ Рельєфніше і в дещо іншому ракурсі цей клубок суперечностей позначив П.Паршин: "...продаж інформаційного продукту... є не що інше, як копіювання, а тому справді "захистити" власність, яка розуміється таким чином, можна в один-єдиний спосіб: не оприлюднюючи її... Говорити про "захист" ІВ за її продажу – абсурд, суперечність у термінах. Звідси випливає, що поняття "захисту"... ІВ... використовується у вельми специфічному сенсі: під "захистом" мається на увазі не недоторканість об'єкта, а забезпечення певних спеціальних умов його копіювання, фактично – сплати певної суми за право отримання копії та згоди з обмеженням власних прав на її використання" (Паршин П. Семиотика социальных институтов и споры об "интеллектуальной собственности" // Политические исследования. – 2004. – № 2. – С. 113). Це варто підкреслити: покупець сплачує гроші за обмеження власних прав, а не за отримання нових.

здійснює свідому промонопольну, антиконкурентну політику. У протилежному разі, без створення державою відповідного правового поля, інформація не змогла б стати об'єктом власності. Нарешті, четвертий висновок ґрунтується на тому, що інформація може бути об'єктом власності відповідно до трудової концепції, але, оскільки її кількість не обмежена, її дуже складно розглядати як власність відповідно до теорії рідкості. Тому те, що сучасний режим ІВ реалізований у правових актах на підставі висновків економічної теорії рідкості, а не трудової теорії власності, в неоінституціональному контексті є принциповою методологічною помилкою. До того ж у цьому разі відбувається навмисне спотворення "рідкісної" теорії власності. Як указувалося вище, метою специфікації власності за цією теорією є запобігання конфліктам між людьми з приводу використання певного блага – й усе. А щодо ІВ цю теорію (у викрученому навиворіт вигляді!) намагаються використати для обґрунтування необхідності отримання доходів авторами інформаційних продуктів – себто для того, для чого вона не призначена у принципі. Адже завдання обґрунтування отримання людиною доходу від власності цілком успішно розв'язує трудова теорія власності. "Рідкісна" ж теорія власності історично виникла як конкурент трудової, вона зміщує наголос на зовсім інші аспекти, такі як порядок використання людьми обмежених благ. Проте трудова теорія говорить: один раз продав – і все, а це власників авторського права не задовольняє. Тому і відбулося спотворення теорії, яке зводиться до того, що сучасна економічна наука не надає адекватного теоретичного обґрунтування існуючому режиму інтелектуальної власності, за нею, відносини власності на інформацію мали б виглядати зовсім по-іншому.

Це цікавий теоретико-практичний парадокс. У теорії власність на інформацію є правомірною з економічного погляду, а юридичне підґрунтя цього явища є вкрай сумнівним. На практиці – з точністю до навпаки. Юридична практика реалізації ІВ є давньою й усталеною. А економіка "інформаційної власності" викликає набагато більше сумнівів і запитань, аніж надає обґрунтованих відповідей.

Незважаючи на наявність низки аргументів, противники існуючого порядку у сфері ІВ, які стверджують, що класичні економічні підходи неможливо застосувати до власності на інформацію (зокрема, цитований вище С.Кінселла, Р.Ніжегородцев, О.Антипіна, В.Іноземцев¹⁶ та ін.), сьогодні перебувають у меншості. Очевидно, цьому факту можна знайти багато пояснень. Одна з причин має методологічну природу. Більш широка і системна критика ІВ, аніж викладена вище, найчастіше спирається на те, що творча праця, яка створює інформацію, якісно відрізняється від традиційної, яка виробляє матеріальні блага, а тому її аналіз не може ґрунтуватися ні на постулатах трудової теорії вартості, ні на висновках теорії граничної

¹⁶ Антипіна О., Иноземцев В. Диалектика стоимости в постиндустриальном обществе // Мировая экономика и международные отношения. – 1998. – № 7, 8, 9.

корисності¹⁷. Але цей контраргумент справедливо не береться до уваги, оскільки він є половинчастим і не пропонує альтернативи. Річ у тім, що теоретики інформаційної економіки справді показали незастосовність до інформації традиційних концепцій вартості. Проте, наскільки відомо автору, альтернатива класичним теоріям у вигляді інформаційної теорії вартості та всебічного економічного аналізу особливостей творчої діяльності людини поки що не набула логічно стрункого, цілісного і завершеного вигляду¹⁸, тому аргументи, що спираються на неї, апіорі є слабкими і недостатньо обґрунтованими.

У рамках існуючих концепцій було б логічніше звернути увагу на те, що продукт матеріальної праці виробник продає лишень один раз, після чого його втрачає. З іншого боку, творець може продавати плоди своєї творчості, що підпадають під дію авторського права (літературні твори, музику і пісні, кінофільми, програмне забезпечення тощо), багаторазово, одержуючи дохід від кожного продажу (підкреслимо, вартість тиражування інформації є дуже малою порівняно з витратами на її створення). Якщо твір увійде до розряду класичних, то доходи від його продажу одержуватимуть і онуки автора, які на момент створення шедевра могли ще не народитися, а отже, не мають до його створення найменшого стосунку. Авторське право діє впродовж 50–70 років (період залежить від країни) після смерті автора, і цей термін періодично збільшується новими міжнародними конвенціями. Тобто *більш явний відрив вартості продукту праці від самої праці, ніж той, що виникає за допомоги авторських і суміжних прав, важко уявити*.

Якраз із цим пов'язане певне коло проблем, що чекають на своє розв'язання. По-перше, ймовірно, що парадокс щодо можливості необмеженого й украй дешевого тиражування інформації є однією з істотних перешкод розвитку інформаційної теорії вартості, що, своєю чергою, не дає вагомих аргументів проти права ІВ. По-друге, за значних, часто величезних первинних витратах на створення інформаційного продукту і практично нульової вартості його подальшого тиражування існуючий порядок утворення ціни на нього виглядає практично безальтернативним. Це або орієнтація ціни на прийнятий у суспільстві стандартний рівень, визначений виходячи з купівельної спроможності людей (застосовується до аудіозаписів, квитків у кінотеатр, розсилання новин електронною поштою, ЗМІ тощо), або довільне, волюнтаристське ціноутворення (на програмне за-

¹⁷ Война за будущее. – С. 181; Ильин В. Копирайт и копилект // Свободная мысль – XXI. – 2005. – № 5. – С. 136–137.

¹⁸ Концептуального прориву в цьому напрямку немає: вихідна ідея про те, що джерелом вартості є не тільки праця, але й інформація, була сформульована понад 30 років тому такими відомими теоретиками, як Д.Белл, Ю.Хабермас і К.Ерроу. За весь минулий час вона не отримала суттєвого розвитку, якщо не вважати таким низку математичних моделей, запропонованих К.Вальтухом у монографії "Інформаційна теорія вартості та закони нерівноважної економіки" (М., 2001). Див.: Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. – М., 2004. – С. СLII, СXXXVII.

безпечення, різноманітні інформаційні послуги тощо)¹⁹. На що, по-третє, прийнято заперечувати, що суспільство успішно розвивалося і до того, як виникло право ІВ, яке надало людям монополію на інформацію, а тому нічого страшного не трапиться, якщо люди відмовляться від ІВ. Але двічі ввійти в одну річку не можна – вже існує історичний досвід функціонування ІВ і відмова від нього могла б означати не тільки збитки для певних суб'єктів і галузей, а і зміну структури економіки загалом. Більше за те, питання надання суспільством адекватної компенсації за інтелектуальну працю, за інтелектуальні послуги індивідів стоятиме гостріше, ніж раніше, оскільки ця сфера зайнятості стає головною для дедалі більшої кількості людей. Відповідного фундаментального теоретичного обґрунтування сьогодні немає.

Критикам існуючої практики захисту інтелектуальної власності варто це враховувати. Вектори об'єктивних особливостей ідей, інформації та знань і суб'єктивно створюваних для них правових рамок спрямовані у протилежні напрямки. Очевидно, поки теорія інформаційної економіки і, зокрема, інформаційна теорія вартості не набудуть цілісного і переконливого вигляду, прихильники суб'єктивного вектора залишатимуться в більшості.

¹⁹ У цих випадках, по-перше, зв'язок між затратами на виробництво і ціною зовсім не очевидний. По-друге, важко погодитися з думкою, що такий механізм ціноутворення відповідає моделі монополії. Вочевидь, єдиним випадком, коли ринок інформації поводить себе аналогічно традиційним рынкам, є двостороння монополія – виготовлення інформаційного продукту для одного визначеного замовника.